

«Сейфуллин оқулары – 16: Жаңа формациядағы жастар ғылыми – Қазақстанның болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары = Материалы Международной научно-теоретической конференции «Сейфуллинские чтения – 16: Молодежная наука новой формации – будущее Казахстана». - 2020. - Т.І, Ч.3 - С.8-11

ТЕРЕКТІ-ӘУЛИЕНІҢ ЖАРТАС ПЕТРОГЛИФТЕРІ

Еспенбетов Б.Ж.

Қарағанды облысының Ұлытау ауданында ежелгі дәуірде тасқа қашалып бедерленген суреттер мен петроглифтер жақсы сақталған Теректі - Әулие атты таңғажайып жер бар. Сондай ғажайып ескерткіштердің бірі, қасиетті орын саналатын «Теректі Әулие» ескерткіші.

Жезқазғаннан Қарағандыға қарай жүргенде сексен шақырымдай жердегі анда-санда ғылыми кітаптарда еске алынып, есімі аталып кеткені болмаса, түбегейлі зерттеуді күтіп жатқан, тарихы тылсымға, тастары таңбаға толы «Теректі Әулие» гранит қырқалар кешенінің адамзат тарихының ашылмай жатқан беттерін ақтаруға септігі тиюі әбден ықтимал. Төбешіктердің үстінде де, қапталдарында да белгілі бір заңдылықпен бедерленген қосақталған түйеден бастап, жалаңаяқ адамның іздеріне дейінгі таңбалар сақталған. Бірақ оларға қарап белгілі бір пайым, түйін-тұжырым жасауға негіз таба алмайсың. «Теректі Әулие» - әзірге тылсым сырын ішіне бүгіп жатқан әлемде теңдесі де, ұқсас сыңары да жоқ жәдігер.

«Теректі Әулиедегі» суреттер (пиктограмма, петроглифтер) тас бетіне қашалып салынған. Кейбір тастардың мұқият өңделгені соншалық, олардың беттері күні бүгінге дейін айнадай жылтырайды. Жергілікті халық оны «әулиенің сырғанағы» деп атап кеткен. Қалай болса да осыншама күрделі кешен маман ғалымдар тарапынан тиянақты зерттелуін күтіп жатыр. Тастағы мүсіндердің ермек үшін салынбағаны, олардың осы өңірді құтты қоныс еткен ежелгі адамдардың тыныс-тіршілігі мен наным-танымынан түсінік беретіндігі ақиқат.

«Теректі Әулие» жеріндегі тастағы таңбалар. Көптеген тарихи ескерткіштердің арасында таңбалы тастар көзге ерекше болып көрінеді. Тас бетіндегі ежелгі таңбалар өнері көрсетілген жерінің біреуі – қасиетті «Теректі Әулие». Үш қырат үстінде энолит және қола дәуір тұрақтары, ежелгі темір дәуірінің қорғандары, жартылай құнды металдар алу үшін жасалған ежелгі кеніш орындары және табиғи бұлақтардан тұратын «Теректі Әулие» жері өз бетінше үлкен археологиялық кешен.

«Теректі Әулие» петроглифтерінің репертуарында көптеген жылқы бейнесі және екі өркешті бактриандар, бұқа, ешкі, бұғы, жылан, жыртқыш мысық, қос жылқы жегілген арба суреттері бар. Адам бейнесі жоқтың қасы деуге де болады яғни кейбір жерлерде ғана кездеседі. Кіші ойықтармен құрбандық шалу үшін жасалған үлкен шұңқырлар және геометриялық түрінде берілген кескіндер, ат тұяғы, адам іздері тастағы суреттердің ерекше

категориясын құрады. Аңыз бойынша адам ізі Хазрет-Әліге, ал жылқы тұяғының ізі оның дүлдүл атының ізі деп аталады.

«Теректі Әулие» петроглифтерін ғалымдар әр кезеңге жатқызады: оның ішінде қола дәуірі, Скиф-Сібір және Орта ғасырлық тас үстіндегі бейнелеу кездеседі.

Теректі әулие - Орталық Қазақстандағы тасқа бейнелеу өнерінің көне ескерткіші. Теректі әулие Теректі темір жол стансасынан солтүстік-шығысқа қарай 20 км жерде орналасқан. XX ғасырдың 40-шы жылдары ОҚАЭ-ның жетекшісі академик Ә.Х.Марғұлан осы ескерткішке алғаш назар аударып, қысқаша сипаттама береді. Теректі әулиені кешенді зерттеуді 1996 жылдан Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жүргізді. Теректі әулие археологиялық кешені тасқа бейнеленген суреттерден, неолиттік тұрақтардан, қола дәуірінің қоныстары мен некропольдарынан т.б. тұрады. Теректі әулиеде тасқа жануарлар суреті бейнеленген. Бұның барлығы сақ дәуіріне жататын «аң стилі» бейнелеу өнеріне саяды. Жалпы, Теректі әулие петроглифтері: қола дәуірі (біздің заманымыздан бұрынғы 2-1 мың жылдықтың басы); скиф-сібір дәуіріне (біздің заманымыздан бұрынғы XII - біздің заманымыздың I ғасырлары) және орта ғасырға жатады.

Теректі әулиедегі тасқа қашалған суреттер қазақ халқының мәдениеті болып қана қоймай, ата-баба өсиетін түсінуге де жол ашады.

Қола дәуіріне (біздің заманымызға дейін екінші мыңжылдығына) жататын Теректі-Әулие петроглифтары ұзындығы көп жерге созылып баратын жайпақ тасты гранит қалдықтарында қалың жабылған жазулар ғалымдар үшін үлкен қызығушылық тудырады. Неғұрлым көп тараған сарындар жануарлар, көбінесе аттардың бейнелеуімен байланысты, сондай-ақ түйе мен өгіздердің суреттері бар. Суреттер ежелгі адамдардың көшпелі өмірінің көрінісі болып табылады, аң аулауға, жабайы аңдарға арналған, сондай-ақ Күнге табынушылығын суреттейтін сюжеттер бар. Суретті орындау техникасы қызығушылық тудырады, онда ежелгі адам алғашқыда бейнелеудің пішінін салып, кейіннен суреттің нұсқасы бойынша ұсақ жұмыр таспен тегістейтін.

«Теректі әулие» көне заманның петроглифтері сақталған, сондай-ақ, неолит, энеолит, қола дәуірлерінің қолтаңбасы бар, ерте темір дәуірінде бағалы металдарды өндірген орындар мен түрлі қорғандардың ізі қалған киелі мекен.

Ондағы петроглифтердің арасында ең көп кездесетіні аттың суреті. Сонымен қатар, түйе, бұқа, теке, бұғы, жылан, мысық тұқымдас жыртқыш, сондай-ақ, қос ат жегілген арбаның суреттері де бар. Ал түрлі белгілер мен таңбалардың, геометриялық фигуралардың көптеп кездесетіндігі бұл жердің ежелгі дәуірде құрбандық шалатын орын болғандығына меңзеп, ерекше назар аударады.

Осы ілкімді тарихи мұра туралы тарихшы-археолог Бекзат Балтабеков былай дейді:

- Петроглифтер - әлем бойынша ең кең тараған археологиялық ескерткіштер болып табылады. Жердің барлық құрлықтарынан түрлі

дәуірлерде өмір сүрген ежелгі адамдардың тас бетіне қашап кеткен суреттерін табуға болады.

Болашақ ұрпаққа деген өсиет пен ілім-білімді осындай жолмен қалдырып кету әдісі жазу пайда болғанға дейінгі дәуірлерде үстемдік құрып тұрды деп айтуға болады. Тасқа түрлі оқиғаларға байланысты мифтік және тарихи сюжеттерді және мәтіндерді қашап жазу жекелей алған кейбір елдерде тіпті ХХ ғасырға дейін сақталды. Петроглифтер оқылуы біршама қиындық туғызса да, бабаларымыздың өмірінен сыр шертіп, олардың мифологиясы мен мәдениетін, әлеуметтік үдерісін тануға көмектесетін өте құнды қайнар көз болып саналады.

Сонымен қатар, Теректі әулиеден түсіндіруге келмейтін жұмбақ сурет те табылды. Суреттеп айтар болсақ, онда бір шеңберден екі сызық шығады. Біреуі солтүстікке, екіншісі солтүстік-шығысқа қарай бағытталған. Яғни кәдімгі теледидардың антеннасына ұқсайды. Шеңбердің ортасында қосаркешті түйе бейнеленген, ал сызықтардың ортасында антропоморфтық жануарлар, екі крест, ал суреттің астында адам сызылған. Мұндай суретке ұқсас бейнелер Қазақстанның түрлі аумақтарында кездеседі. Олардың барлығы белгілі бір культтік сюжеттерге негізделген болуы мүмкін деген болжам ғана бар.

Теректі әулиенің ең биік шыңдарының бірінен ұзындығы 2,5 метр, ені 35 см болатын, тік түсетін тегіс сызық табылды. Ол халық арасында «әулие сырғанағы» деген атпен белгілі. Бұл жолақ, бәлкім Құс жолын меңзейді немесе әлдебір салт-дәстүрге байланысты болар.

Жоғарыда айтқанымыздай, Теректі әулиеде ең көп кездесетіні жылқының суреті. Олар барлық суреттердің 90 пайызы деп айтуға болады. Көшпенділердің өмірі жылқымен тығыз байланысты болды. Атқа қонған көшпенділер отырықшылардың зәресін алып, өз үстемдігін жүргізетін.

Сондықтан да көшпенділердің діни-мифологиялық наным-сенімінде бұл жануарға ерекше құрмет көрсетіледі. Қазақтың төрт түлігінің ішінде Қамбар ата тұқымы ең негізгі орында болды.

Теректі әулиедегі іздер көптеген мифтер мен аңыздарға арқау болды. Солардың бірі, яғни ХІ ғасырдағы атақты ғалым әл-Бирунидан қалған деректер бойынша, тастағы іздер Әзірет Әли мен оның тұлпары - Дүлдүлдің іздері көрінеді.

Ал тағы бір аттың тұяғының іздері қалған жерді халық арасында «Періштенің ізі» деп атайды. Сол жердің топырағын ел баласының жастығының астына салған. Сондай-ақ, жас нәрестені шомылдырғанда да осы жердің топырағынан бір уыс алып, суға араластырады. Халық нанымында ат тұяғы тиген жердің топырағын дәрі ретінде де қолдануға болады. Алайда ол ат асқан жүйрік немесе сәйгүлік болуы тиіс.

Қазақстанның көптеген жерлерінде тасқа қашалып сызылған ат тұяғының іздері бар. Олар «тұлпартас» деп аталады. Ә. Марғұланның айтуынша, Сарыарқадағы Беғазы тауларында Манастың тұлпары Аққұланың іздері бар көрінеді.

Сарыарқаның жазира даласының тұла бойы тұнған тарих, қат-қат шежіре, жерінің қойнауы – көне жәдігерлер көрмесі. Арқаның төсінде орналасқан Теректі өңірі де көне дәуірдің куәсі іспетті. Олай деуімізге «Теректі әулие» деп аталатын тас төбешіктер көне заманның құпиясын өз қойнауына жасырып жатқандай.

Суреттер астрономиялық белгілер ғана емес, сол маңдағы кен қабаттарының орналасуын, мөлшерін немесе кейбір асыл тастардың таралуын, олардың сол маңдағы қорының қанша екендігін көрсетуі де мүмкін ғой. Тас төбелердің маңындағы қорымдардағы зираттарда сәулет өнерінің бірегей туындылары. Амал не, уақыт аяусыз мүжіп көпшілігінің ұсқыны кетіп-ақ тұр. Тиянақты зерттеу жұмысы жүргізілсе бұл ескерткіштердің ғылымға қосар үлесі мол. Суретті төбеден теріскейге қарай жер астынан бұрқылдай шығып, жарыса ағып жатқан суы мол үш қасқа бұлақтың маңынан табылған тас жебелер, найза ұштары, қыш ыдыстардың сынықтары бұл жердің елді мекен болғандығына куә.

Тылсымға толы Теректі Әулие кешенінің күнгірт аспаны бір сырды бүгіп жатқандай. Еліміздің түкпір-түкпірінен келушілер күннен күнге толастаған емес. Тарихи құндылығы зор, көздің жауын алар жауһарлар әлі талай ұрпаққа бабалар аманатын алып барары анық. Көнеден жеткен мұра – суретті тас бетінің жақпар – жақпар құшағы бір-бір дастан. Құпиясын уақыт құлыптаған, ғасырдың теңбіл тәжіне айналған бұл жартастар ұлы даланың Эрмитажы секілді.

Теректі әулиенің материалдары өте маңызды әлі терең археологиялық қор құрады. Тасқа қашалған суреттерді зерттеу ежелгі тарихты тану үшін ғана емес, сондай-ақ, қазақ халқының мәдениеті мен рухани байлығын сезіну үшін де қажет. Көпшілік қадірлейтін қасиетті «Теректі Әулие» қазір де өзіндік маңызын жоғалтқан жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Басенов Т.К. Архитектурные памятники в районе Сам. – Алматы, 1947.
2. Марғұлан А.Х. Средневековые поселения, города и памятники Сарыарки. Улытауская степь // Сочинения. – Алматы, 2001. – Т.8.
3. Сатбаев К.И. Доиторические памятники в Джекказганском районе // Народное хозяйство Казахстана.- Алма-Ата, 1941.- №1.
4. Alexandra Medina-Borja. Smart Things as Service Providers: A Call for Convergence of Disciplines to Build a Research Agenda for the Service Systems of the Future. – Mary-land, USA. :Institute for Operations Research and the Management Sciences (INFORMS).- 2015